

УДК 821.161.2:82-141**ПРИЛЕПА ОЛЕСЯ**

кандидатка мистецтвознавства, молодша наукова співробітниця відділу музикознавства та етномузикології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна). ORCID ID: 0000-0002-8438-1589

PRYLEPA OLESIA

a Ph.D. in Art Studies, a junior research fellow of the Department of Musicology and Ethnomusicology of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine). ORCID ID: 0000-0002-8438-1589

Бібліографічний опис:

Прилепа, О. (2020) Християнські складники поезії Максима Рильського. *Матеріали до української етнології*, 19 (22), 22–28.

Prylepa, O. (2020) Christian Components of Maksym Rylskiy's Poetry. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 19 (22), 22–28.

**ХРИСТИЯНСЬКІ СКЛАДНИКИ ПОЕЗІЇ
МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО****Анотація / Abstract**

Поетичний доробок М. Рильського розглянуто під кутом зору втілення в ньому основ християнського віровчення, насамперед христологічних, маріологічних, антропологічних аспектів. В умовах ідеології атеїзму духовним основам життя і, звичайно, творчості, ґрунтованих на християнському світогляді, не було місця. Переживання і перебування у внутрішньому конфлікті з офіційною доктриною спонукали М. Рильського на пошуки нових поетичних засобів самовираження. У статті розкрито деякі творчі форми втілення християнського світобачення М. Рильського, проявлені в його поетичному доробку.

Духовний світ поезії М. Рильського сповнений біблійною, насамперед євангельською, образністю, яка міститься як у відкритих, загальноприйнятих надбаннях духовної культури, так і в прихованих від загалу, завуальованих формах. Однією з магістральних у творах М. Рильського є тема воскресіння. Хоча Воскресіння Христове не знаходить безпосереднього, прямого висвітлення в поета, образ воскресіння (як відродження, оновлення, початок якісно нового життя) періодично проявляється в його творах. У тексті поезій майже щоразу міститься «підказка» – лексема «воскрес» у різних морфологічних формах.

Образи-атрибути євангельських подій М. Рильський вносив у контекст власних творів (образ «Сонця світу» як одного з імен-символів Спасителя в «Пісні про Донбас»; образ стражденної Вірменії, оповитої терновим вінцем, викликає асоціації зі стражданнями Спасителя на хресті у вірші «Вірменія»).

Маріологічна тематика хвилювала душу М. Рильського постійно. За радянської дійсності в його поезії Пресвята Богородиця Марія постала в сокровених образах-символах: Купина Неопалима (однойменна поема М. Рильського), образ матері з дитям на руках апелює до іконографії Одігітрії – Богоматері з Ісусом-дитям («Мати», «Сікстинська Мадонна»). У вірші «Мати» епітети «пренепорочна», «пресвята» є символами-атрибутами обоженної людської сутності, якою в умовах земного життя була тільки Богородиця Марія.

У низці відвертих, щирих у висловах поезій М. Рильський виявив внутрішній світ людини у правді її гріховного ества, дав рецепти християнської мудрості в боротьбі з гординею («Поете! Будь собі суддею», «Запахла осінь в'ялим тютюном»).

Художнє мовлення деяких поетичних творів М. Рильського містить лексичні форми, вкорінені в християнській культурі східних слов'ян та властиві православної церковнослов'янській гімнографії. Застосування деяких православних молитво-формул в українському перекладі й у фор-

мі прихованих цитат спостерігаємо в низці поетичних творів митця (наприклад, вірш-присвята «Україні»). В українському перекладі поет використовував і прямі цитати з православних молитов, зберігши при цьому лексичні форми церковнослов'янського першоджерела: у вірші «До пограбованого дому» застосував цитату «смертю смерть ти поборов» з Пасхального тропаря 5-го гласу.

Серед поширених у православній гімнографії прийомів побудови вірша М. Рильського приваблювала анафора. Лексика анафор поета має церковнослов'янське коріння (лексеми-анафори «Благословен» у «Слові про рідну матір», «Слава» у вірші «На власний день народження» тощо).

Вищеозвучене вказує на те, що М. Рильський знав богослужбові традиції. Християнська образність в умовах радянської дійсності продовжувала існувати в нових змістових контекстах його поезії.

Ключові слова: поезія Максима Рильського, християнська образність, православна гімнографія, цитата, церковнослов'янськи.

Poetical heritage of M. Rylskyi is considered from the point of view of the embodiment of the fundamentals of the Christian doctrine, first of all its Christological, Mariological and anthropological aspects. There has been no place for the spiritual essential principles of life and, of course, works based on the Christian worldview in the conditions of the ideology of atheism. Experiencing and being in internal conflict with the official doctrine have prompted M. Rylskyi to search for new poetic means of self-expression. Some creative forms of the embodiment of M. Rylskyi's Christian worldview, appearing in his poetic heritage, are described in the article.

The spiritual world of M. Rylskyi poetry is full of biblical, first of all, evangelical imagery, containing both in open, generally accepted spiritual culture heritage, and in veiled forms hidden from the others. The theme of resurrection is one of the major topics in the works of M. Rylskyi. Although the Resurrection of Christ does not find direct elucidation in the poet's heritage, the image of resurrection (as rebirth, renewal, the beginning of a qualitatively new life) appears periodically in his works. The text of the poetry almost always contains a *prompting* – the lexeme *has been resurrected* in various morphological forms.

M. Rylskyi has included the image-attributes of evangelical events into the context of his own works (the image of the *Sun of the World*) as one of the name-symbols of the Saviour in the *Song about Donbas*; the image of suffering Armenia wrapped with a crown of thorns evokes associations with the sufferings of the crucified Savior in the verse *Armenia*).

Mariological topics have worried the soul of M. Rylskyi constantly. In the times of the Soviet reality, in his poetry the Blessed Mother of God appears in intimate images-symbols: Burning Bush (the poem of the same name by M. Rylskyi); the image of a mother with a child in her arms appeals to the iconography of Hodigitria – the Mother of God with the baby Jesus (*Mother, Sistine Madonna*). Thus, in the poem *Mother*, the epithets *immaculate, holy* are symbol-attributes of the deified human essence, belonging to the Virgin Mary only in the conditions of earthly life.

In the series of frank, sincere poetry M. Rylskyi has shown the inner world of a person in the truth of sinful nature, given recipes of Christian wisdom in the fight against pride (*Poet! Be Your Own Judge, Autumn has Smelled of Stale Tobacco*).

The artistic expression of some of M. Rylskyi's poetic works contains lexical forms rooted in the Christian culture of the Eastern Slavs and peculiar to Orthodox Church Slavonic hymnography. The use of some Orthodox prayer-formulas in the Ukrainian translation and in the form of hidden quotations can be observed in a number of the artist's poetic works (for example, the dedication poetry *To Ukraine*). In the Ukrainian translation, the poet has also used direct quotations from Orthodox prayers, while preserving the lexical forms of the Church Slavonic primary source: in the poem *To a Robbed House* he uses the quote *you have conquered death with death* from the Paschal troparion of the 5th echos.

Anaphora is attractive for M. Rylskyi among the methods of construction of a verse widespread in Orthodox hymnography. The lexicon of M. Rylskyi anaphors has Church Slavic roots (anaphor-lexemes *Blessed* in *The Word about the Native Mother, Glory* in the poetry *On My Own Birthday, etc.*

All mentioned above indicates that M. Rylskyi has known liturgical traditions. Christian imagery in the conditions of the Soviet reality has continued to exist in new meaningful contexts of his poetry.

Keywords: poetry of Maksym Rylskyi, Christian imagery, Orthodox hymnography, quotation, Church Slavonicisms.

Постать М. Рильського в історії українського народу, його науки, культури, мистецтва, є непересічною. Світ

його поезій, сповнений філософських питань добра і зла, прийдешнього і вічного, пошуків сенсу існування людини. Творча

доля М. Рильського, як і багатьох майстрів, була вкрай важкою. В умовах ідеології атеїзму духовним основам життя і, звичайно, творчості, що спиралися на християнський світогляд, не було місця. У радянському суспільстві було накладене табу на будь-які форми втілення релігійного світогляду. Переживання й перебування у внутрішньому конфлікті з офіційною доктриною спонукало/прирікало М. Рильського на пошуки нових поетичних засобів самовираження. Тож питання, у яких саме формах християнський світогляд М. Рильського проявився у його поетичних творах, видається особливо актуальним.

Проблематика християнських основ поезії М. Рильського певною мірою вписується в коло досліджень спадщини М. Рильського, де вчені порушували питання творчого буття митця, його життєвого і творчого credo [1, 5, 6]. Зокрема Віра Агеєва звертала увагу на деякі «способи і стратегії» творчого існування українських поетів і письменників нового радянського суспільства, що працювали, з одного боку, на «убезпечення життєдіяльності, демонстрації лояльності до політичного режиму, а з другого – реалізації себе як поета навіть і в прокрустових рамках підцензурної творчості» [2]. Ігор Юдкін-Ріпун в аналізі неокласичних особливостей поезії М. Рильського зазначив, що широкий діапазон поетичних засобів М. Рильського (поміж них – прихована цитата, прихована полеміка, криптограма, топос, словесна маска) зумовлений «особливими комунікативними обставинами творчого шляху М. Рильського» [6, с. 80].

Об'єктом дослідження стали вірші та поеми Максима Рильського різних років (1908–1964), що увійшли до збірок «На білу гречку впали роси...» (1908–1932), «Знак терезів» (1932–1940), «За рідну землю» (1941–1955), «Троянди й виноград» (1955–1964). Предмет даної розвідки – християнські складники духовного світу поезій М. Рильського.

Зауважмо, що, попри атеїстичні часи, духовний світ поезій М. Рильського сповнений біблійною й, насамперед, євангельською (новозавітною) образністю, яка, зазвичай, проявляється як у відкритих, загальноприйнятих в надбаннях духовної культури, так і в прихованих від

загалу, завуальованих формах. З-поміж біблійних мотивів й образів, характерних для поетичного світу М. Рильського, варто виділити центральні в християнській онтології й периферійні, важливі як складники цілісності. Відзначимо такі, що є «наріжними», основними в даній проблематиці.

Однією з магістральних у творах М. Рильського стала **тема воскресіння**. Унаслідок об'єктивних обставин, зумовлених умовами атеїстичної доби, Воскресіння Христове не знаходить безпосереднього, прямого висвітлення у поета. Однак воно періодично проявляється у творах М. Рильського через завуальовані, приховані поетом символічні образи. Цікаво, що, в одних випадках, поет майже щоразу дає й «підказку» – лексему «воскрес» у різних морфологічних формах. Скажімо, на неї натрапляємо у вірші «Ленінград» (1943), пов'язаному із блокадою:

І над священною рікою,
Як море, плещеться зоря,
І пісні Пушкіна сестрою
Воскресла ¹ пісня Кобзаря.

Образ воскресіння як відродження, оновлення, початку якісно нового життя проходить й через усю повоєнну творчість М. Рильського. Таким змістом сповнений і післявоєнний вірш «На оновленій землі» (1946):

Дощ пройшов – і Київ зеленіє,
Як і в дні Шевченка зеленів;
Крила вгору зносить у надії,
Воскресаючи, прекрасний Львів.

Близькою за змістом є «Пісня про Донбас»:

Де країна є така,
Щоб рука трудівника
Все, що зла розбила сила,
Ніби чаром **воскресила**,
Оживила, як ріка?

Цікаво, як образи-атрибути євангельських подій М. Рильський вносить в контекст власних творів. Скажімо, у «Пісні про Донбас» (1948) люд Донбасу в образі трудівника-шахтаря у повоєнний мирний час побачив «Сонце світу»:

Встав Донбас із-під руїн,
України славний син,
Син радянської родини,

І з підземної долини
Сонце світу бачить він.

У християнському віровченні образ «Сонця світу», на який натрапляємо в рядках поезії М. Рильського, як і Сонця Правди, є одним з імен-символів Спасителя.

Стражденна Вірменія, оповита терновим вінцем, в однойменному вірші (Єреван, 1954) асоціюється зі стражданнями Спасителя на хресті:

Крізь темряву віків, як світоч
невгасимий,
Жадобу вольності ти гордо пронесла;
Коли й терни вились навкруг твого чола,
Безсмертний спів лунав над горами
твоїми.

На аналогічний образ натрапляємо й раніше – у вірші «Я – син Країни Рад»: переживання воєнного 1941 року за Батьківщину і віра в її перемогу над іудами-ворогами втілюється в поета через зіставлення вінців – тернового (як у Христа-Спаса) й лаврового (переможця):

Сьогодні ще стоїть вона в вінку терновим,
Але вже сплетено лавровий їй вінок!

Образ Богоматері за умов радянської дійсності не міг знайти безпосереднє, пряме відображення в творах М. Рильського. У його поезії Пресвята Богородиця Марія проявляється в образах-символах. Один із них – образ Матері з однойменного вірша («Мати», 1944). У цьому вірші – кілька змістових планів. На першому – бачимо заплакану жінку-матір із голодним дитям на спустошеній ворогами й облитій братньою кров'ю землі. Але її «серце б'ється у надії», бо прийшли захисники, ворог покараний, дитячко «зогрілося» й сите. Мати сповнена сподівань на повернення «татка» «до орлиного гнізда», «сонце глянуло із хмари», немовлятко усміхнулося.

Другий план – сокровений: власне образ матері з дитинчам на руках та епітети, якими наділяє її поет:

Ти ідеш, **пренепорочна,**
З немовлятком зголоднілим
У безкрайньому просторі,
В сніговиці по степу.

...

Ти ідеш, **пренепорочна,**
Перелогамі-лугами

І дитину зогріваєш
Теплим подихом своїм, -
І воно пищить, маленьке,
Прокидається, дрібненьке,
І грудей шукає рідних
Рухом ручки **вселюдським.**
...Сонце глянуло із хмари,
Наших месників удари –
Грізний грім людської кари –
Ти почула, **пресвята.**

У вірші «Мати» епітети «пренепорочна», «пресвята» є символами-атрибутами обоженної людської сутності, якою в умовах земного життя була тільки Богородиця Марія. Образ матері з дитям на руках апелює до іконографії Одигітрії – Богоматері з Ісусом-дитям. Триразовий повтор-анафора «Ти ідеш, **пренепорочна**» фокусує увагу читача на розгортанні фабули поетичного твору, у кульмінації якої – радісне «Ти почула, **пресвята**». Мабуть, Пресвята Владичиця світу почула молитви й сподівання матерів та жінок. На таку думку наштовхує попередній рядок «Грізний грім людської кари», що у православній традиції асоціюється з Божою карою.

Маріологічна тематика хвилює душу М. Рильського й пізніше. У вірші «Сікстинська Мадонна» (1956) образ Богоматері з Ісусом-немовлям наповнений особливим смутком, адже в очах Пречистої поет бачить «великий смуток» за Сина, Який заради спасіння людства як Боголюдина прийняв на себе його гріхи й постраждав на хресті:

Твоє малятко, круглооке й гоже,
Колись, теслярський появивши хист,
Хрест витеше собі людський, не Божий.
Тому такий в твоїй печалі зміст.

Вітхозавітний образ купини неопалимої – куща, що в полум'ї горів і не згорав, був даний в одкровенні Мойсею як образ Святої Діви (Ісх. 3:2) [3, с. 218–220]. Купина Неопалима – образ-символ Богородиці Марії, – став заголовком поеми М. Рильського.

Сакральністю християнського світосприйняття сповнені й дорогі душі М. Рильського поетичні образи. Скажімо, у вірші-присвяті «Каневу» (1944) образ міста, де «навіки-віків» покоїться Тарас, є священним («Уклін земний священним верховинам, де тінь Тараса навіки-віків»).

Словами М. Рильського Канів сповнений такої небесної чистоти, яку в православному віровченні має Пресвята Діва:

І **непорочний**, як зоря ясна,
В багрянім сяйві виникає Канів.

У низці відвертих, щирих у висловах поезій М. Рильський показує внутрішній світ людини у правді її гріховного ества, що також має коріння у християнській антропології: людина, як подоба Божа, через гріхопадіння втратила свою чистоту й початкову здатність до Богоєднання. З-поміж таких щирих творів – вірш-звернення «Поете! Будь собі суддею» (1922), де митець закликає кожного поета насамперед берегти свою душу від темноти гріховності й триматися у широкому світі не спокою, а совісті («Іди, не знаючи про спокій, і, согрівивши, не гріши»). Особливого значення у М. Рильського набуває **образ гордині** – смертельного для душі людини гріховного стану:

Самотність! Гордощі! Які слова нікчемні!
За пишним одягом який мізерний зміст!
(«Серпнева синя ніч», Київ, 1932)

У вірші «Запахла осінь в'ялим тютюном» (1925) поет дає рецепти християнської мудрості в боротьбі з гординою:

Учися чистоти і простоти
І, стоптуючи килим золотий,
Забудь про вежі темної гордині.

Людському відчаю як одному з руйнівних гріховних станів душі поет у вірші «Серпнева синя ніч» (1932) протиставляє радість людської праці:

Спочинок – смерть. Іди, перемагай утому,
До мільонів рук свою снагу додай,
Будь з тими, хто живе у пориві одному,
І в радість перекуй дрібненький свій
одчай.

«**Царство тьми**», з яким уособлюються у поета німецькі загарбники, «**оскверняє** море й суходоли» у вірші «Лист до українців в Америці» (1941).

Попри використання біблійної образності, Максим Рильський у творчості продовжив й плідно розвинув новозавітну традицію апостольських послань, що в українській епістології й літературі посіла вагоме місце (зокрема, у І. Вишенського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Україн-

ки тощо). М. Рильський упродовж усього творчого життя написав чимало послань. Наприклад, «Україні» (1941), «Синові» (1945), «Вітчизні» (1956), «Левкові Ревуцькому» (1959), «Андрієві Малишку» (1964), «Народові-сіячеві» (1962) та багато інших. З-поміж них – вірш-присвята О. Довженкові «Олександрові Довженку дружне посланіє» (1943), де, як бачимо, поет не цурається церковнослов'янської назви цього літературного жанру.

Художнє мовлення деяких поетичних творів Максима Рильського містить лексичні форми, коріння яких сягає багатовікової богослужбової культури українців та які властиві православній церковнослов'янській гімнографії. Застосування деяких православних молитвоформул, звичайно, в українському перекладі й у формі прихованих цитат можна спостерігати в низці поетичних творів митця. Зокрема, у вірші-присвяті «Україні» (1941) слововираз «**Свят союз наш**, народ непоборен повік» апелює до «**Свят Господь Бог наш**» – піснеспіву утрени, який має особливо піднесений і радісний характер на Богослужінні як уподібнення хвалі ангельських чинів. Мабуть, саме радісний і хвалебний настрій піснеспіву став прообразом піднесеного характеру вірша «Україні». Як бачимо, М. Рильський у прихованих цитатах вдається до певних вербальних трансформацій першоджерел (у даному разі – перефразування, часткова підміна лексем).

В українському перекладі поет використовує й прямі цитати з православних молитов, зберігаючи при цьому лексичні форми церковнослов'янського першоджерела. Це надає змоги їх атрибутувати. У вірші «До пограбованого дому» (Київ, 1943) застосовує цитату «**смертю смерть ти поборов**» з Пасхального тропаря 5-го гласу:

Це ти, мій Києве квітчастий,
Моє життя, моя любов!
Я знаю, що не міг ти впасти,
Що **смертю смерть ти поборов**.

Тропар Пасхи 5-го гласу: «Христос воскрес из мертвых, **смертю смерть поправ** и сушим во гробех живот даровав».

З-поміж поширених в православній гімнографії прийомів побудови вірша М. Рильського приваблює анафора. Застосування прийому «єдиноначалія» є

одним із улюблених у творчій майстерні поета. Лексика анафор М. Рильського має церковнослов'янське коріння. У «Слові про рідну матір» лексема-анафора «Благословен» апелює до піснеспіву на літургії «Благословен Грядий во Ім'я Господнє»²:

Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходив Тарас
Малими босими ногами.

...Благословенна в болях ран
Степів широчина бездонна,
Благословенна ти в віках,
Як сонце наше благовісне,

...
Благословенні ви, сліди,
Не змиті вічності дощами,
Мандрівника Сквороди
З припорошеними саквами,
Що до цілющої води
Простує, занедбавши храми...

Анафора на «Слава» у вірші «На власний день народження» (19 березня 1943 р.) також апелює до богослужбових форм: малої доксології («Слава Отцю і Сину і Святому Духу») та «славників» православної гімнографії, хоча в поезії М. Рильського за змістом адресована до радянських трудівників:

Слава славна льотчикам крилатим
І піхоті, що вмира, щоб жить!

Слава славна трударям, що в полі,
В темних руднях і серед пустинь...

Слава всім на суходолі й морі,
Що в братанні процвіли людським,

Слава й тишині лабораторій,
Що кріплять війни святої грім!
Слава вам, брати мої поети,
В кого серце вірне, як струна!

Усе це вказує на те, що М. Рильський добре знав богослужбові традиції.

Отже, основи християнського віровчення, його христологічні, маріологічні, антропологічні аспекти знайшли втілення у поетичному доробку М. Рильського. Християнська образність в умовах радянської дійсності продовжувала існувати у нових змістових контекстах його поезії.

У результаті джерелознавчого й стилістичного аналізу поетичних текстів вдалося з'ясувати, що фрагменти з особливо значущих богослужбових піснеспівів у формі цитат (прямих і прихованих) М. Рильський використав у своїх творах. У такий спосіб духовна спадщина, насамперед православна гімнографія, знайшла віддзеркалення у творчому доробку митця.

Примітки

¹ Тут і далі в тексті виокремлення жирним шрифтом належить авторці статті.

² «Благословен Грядий во Ім'я Господнє» співають на літургії після причастя священнослужителів, коли відчиняються Царські врата і виносять Святі Дари для причастя мирян. Важливо зазначити, що початок літургії оголошених починається проголошенням священника «Благословенне Царство, Отця і Сина і Святого Духа...».

Джерела та література

1. Агеева В. Мистецтво рівноваги: Максим Рильський на тлі епохи. Київ : Книга, 2012. 392 с.
2. Агеева В. Тексти з подвійним дном: Що можна прочитати між рядками в письменників сталінської доби. *Український тиждень, Тиждень.ua*. 30.06.2019. URL : <https://tyzhden.ua/teksty-z-podvijnum-dnom/>.
3. Булгаков С., прот. Купина Неопалимая. Опыт догматического истолкования некоторых черт в православном почитании Богоматери. Париж, 1927. 288 с.
4. Рильський М. Вірші та поеми / упоряд., передмова В. Неділько. Київ : Радянська школа, 1990. 350 с.
5. Руда Т. Грані великого таланту: Максим Рильський – поет, перекладач, учений : монографія. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2017. 144 с.
6. Юдкін-Ріпун І. Неокласицизм Максима Рильського як феномен української культури. *Студії мистецтвознавчі*. 2015. Чис. 3. С. 80–87.

References

1. AHIEYEVA, Vira. *The Art of Balance. Maksym Rylskyi against the Background of the Epoch*. Kyiv: Book, 2012, 392 pp. [in Ukrainian].
2. AHIEYEVA, Vira. Double-Bottom Texts: What Can Be Read between the Lines in the Stalin-Era Writers. In: Dmytro KRAPYVENKO, ed.-in-chief, *The Ukrainian Week, Week.ua*, 2019, June 30 [online]. Available from: <https://tyzhden.ua/teksty-z-podvijnym-dnom/>. [in Ukrainian].
3. BULGAKOV, Sergei, protoiereus. *The Burning Bush. The Experience of Dogmatic Interpretation of Some Features in the Orthodox Veneration of the Mother of God*. Paris, 1927, 288 pp. [in Russian].
4. RYLSKYI, Maksym. *Verses and Poems*. Compiled and prefaced by Vsevolod NEDILKO. Kyiv: *Soviet School Education*, 1990, 350 pp. [in Ukrainian].
5. RUDA, Tetiana. *Facets of an Outstanding Talent: Maksym Rylskyi – A Poet, A Translator, A Scholar: A Monograph*. Kyiv: IASFE Publishers, 2017, 144 pp. [in Ukrainian].
6. YUDKIN-RIPUN, Ihor. Maksym Rylskyi's Neoclassicism as a Ukrainian Cultural Phenomenon. In: Hanna SKRYPNYK, ed.-in-chief, *Researches of the Fine Arts*. Kyiv: NASU's IASFE, 2015, no. 3 (51), pp. 80–87 [in Ukrainian].